Liberalisme i revolució a Espanya

*per Pedro Ruiz Torres**

No fa gaire E. J. Hobsbawm considerava que era possible arribar a un cert consens sobre les revolucions del període burgès-liberal. L'objectiu de les revolucions va ser la construcció d'estats amb sistemes institucionals que podrien definir-se, en sentit ampli, com a «liberals». La *conseqüència* de les revolucions fou l'orientació general de les respectives societats envers una economia capitalista, que va tenir graus diversos d'èxit. El *grup hegemònic* que en resultà era una classe capitalista, ja que eixa economia recolzava en un grup d'individus d'aquestes característiques, qualsevol que fos la importància de la protecció i la promoció de l'estat en el desenvolupament econòmic.[1] Però és precisament *la relació entre liberalisme, revolució i burgesia* allò que els historiadors continuen discutint. Que les revolucions comportaren la transformació de l'estat en sentit liberal presenta pocs dubtes. Una altra cosa és, tot acceptant la definició del procés en sentit ampli com a liberal, explicar per què en cada cas triomfaren distintes formes de ruptura política amb l'Antic Règim. Pel que fa al caràcter burgès i capitalista de la transformació, les posicions dels historiadors són molt diverses, però m'atrevesc a considerar, com ho fa Hobsbawm, que existeix un consens relatiu pel que fa als beneficis que la revolució liberal va comportar per a la burgesia i per al capitalisme. Per tant, les qüestions generals podrien ser dues. La primera és si la transformació liberal de l'estat s'explica com la manifestació d'una consciència revolucionària per part de la burgesia davant l'Antic Règim i, en cas afirmatiu, quan es va formar eixa consciència revolucionària a Espanya i de quina manera va evolucionar fins al moment de la liquidació de l'absolutisme els anys trenta. La segona és de quina manera influïren en el curs de la transformació de l'estat i de la societat els altres tipus de liberalisme: el liberalisme no revolucionari, disposat a permetre una transició gradual sense trencar amb els interessos dels grups de poder de l'antiga societat, i el liberalisme radical de caire «popular», que no s'identificava amb el continuisme de què feia gala un sector de la burgesia.

Les dues qüestions anteriors em serviran per emmarcar les aportacions de les quatre historiadores que participen al debat. Dues, Irene Castells i María

* Universitat de València

1. E. J. HOBSBAWM, *La revolución*, dins R. PORTER i M. TEICH (eds.), *La revolución en la historia* (Barcelona 1990), ps. 46-47.

Cruz Romeo, han investigat el període que coincideix amb l'inici de la crisi de l'Antic Règim i els primers assaigs de revolució liberal durant el regnat de Ferran VII. Les altres dues, Anna Maria Garcia Rovira i Isabel Burdiel, s'han centrat en l'etapa del triomf de la revolució liberal a Espanya, després de la mort de Ferran VII. Miraré de referir-me a aquelles conclusions de llurs treballs que es relacionen amb els dos problemes assenyalats. Crec que totes comparteixen unes premisses teòriques molt semblants, en el sentit apuntat per Hobsbawm, però això no significa que donin respostes coincidents a les qüestions anteriors, i és per això que intentaré de posar en relleu quines són, al meu parer, les diferències més significatives.

El cos principal de la investigació d'Irene Castells, Isabel Burdiel, Anna Maria Garcia Rovira i María Cruz Romeo són llurs tesis doctorals, presentades, en aquest ordre, el 1981, 1986, 1988 i 1990, respectivament. La tesi doctoral d'Irene Castells se centra en les conspiracions liberals de la Dècada Ominosa, però, tal i com assenyala Josep Fontana,[2] allò que fa especialment valuós el treball és el fet d'haver analitzat el fenomen insurreccional liberal i el seu fracàs en el context dels canvis esdevinguts en la societat espanyola entre el final del reformisme absolutista del govern de Ferran VII i els inicis del canvi polític que conduí al triomf de la revolució liberal a Espanya. La tesi doctoral d'Isabel Burdiel estudia els primers anys d'aquesta revolució, precisament aquells durant els quals el projecte moderat del règim de l'Estatut Reial va servir d'assaig general per a allò que ella entén com a progressiva claudicació del liberalisme progressista, capturat dins el projecte de transició pactada, de moderació revolucionària, davant un liberalisme radical cada volta menys respectable als ulls de la burgesia.[3] La tesi doctoral d'Anna Maria Garcia Rovira tracta precisament del fracàs del règim de l'Estatut Reial i del component popular de les insurreccions de 1835 i 1836, que foren seguides pel triomf del «liberalisme d'ordre» que en va prendre el relleu.[4] I, finalment, la tesi doctoral de María Cruz Romeo es proposa fer una indagació entorn de les complexes relacions entre la formació de la burgesia com a classe i el discurs del liberalisme en la crisi de la monarquia absoluta, incidint especialment en un període clau per a la presa de consciència revolucionària de la burgesia, com és el trienni 1820-1823.[5] A més dels quatre llibres que resumeixen llurs tesis doctorals, utilitzaré també treballs seus publicats posteriorment.[6]

No es pot dubtar del caràcter liberal dels *pronunciamientos* de la Dècada Ominosa, l'alternativa institucional dels quals es va concretar, com assenyala

2. En la introducció a I. CASTELLS, *La utopía insurreccional del liberalismo* (Barcelona 1989).
3. I. BURDIEL, *La política de los notables (1834-1836)* (València 1987).
4. A. M. GARCIA ROVIRA, *La revolució liberal a Espanya i les classes populars* (Vic 1989).
5. M. C. ROMEO, *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)* (Alacant 1993).
6. I. BURDIEL, *Dret, compromís i violència en la revolució burgesa: la revolució del 1836*, i A. M. GARCIA ROVIRA, *Liberalisme «no respectable» i poble menut urbà: bullangues i revolució liberal (1832-1835)*, ambdós a «Recerques», núm. 22 (1989), ps. 63-81 i 45-62, respectivament. I. CASTELLS, A. M. GARCIA ROVIRA, *Pronunciamientos, Juntas y Bullangas: ideología y práctica en la Revolución liberal. El caso español y catalán (1823-1835)*, dins BICENTENARI DE LA REVOLUCIÓ FRANCESA, *Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya 1789-1837* (Barcelona 1990).

Irene Castells, en una monarquia constitucional de tarannà moderat.[7] Però, en quina mesura eren un instrument polític creat i controlat per la burgesia? «*La primera característica a resaltar ... es la importancia del elemento militar, y no sólo en cuanto componente social del liberalismo, sino pieza clave de la materialización del proyecto insurreccional.*»[8] «*Se abre tras los militares toda una amplia gama de actividades profesionales y de oficios populares, que forma la trama social de este fenómeno conspirativo y es un claro indicio de que el derrocamiento del absolutismo no era un problema exclusivo de la "clase política" en el exilio, sino una aspiración real de diversos sectores de la población*»: ex-diputats i posseïdors de càrrecs polítics durant el Trienni, ex-funcionaris, advocats i homes de lleis, metges i apotecaris, comerciants, propietaris i hisendats, alguns *empleados* i funcionaris en actiu, contrabandistes i població penal. «*Mención especial merece la participación femenina en la conspiración, la muy numerosa incorporación del clero a la misma y la representación en ella de algunos individuos pertenecientes a los sectores populares, si bien, mayoritariamente, la presencia de estos últimos sólo aparece en el momento del estallido.*»[9] L'estratègia del pronunciament implicava el control del moviment popular i, com a fet revolucionari, no tenia res a veure amb el jacobinisme, però, fins a quin punt era l'alternativa política elegida pels sectors més dinàmics i conseqüents de la burgesia després del Trienni? Quan i per què es va allunyar la burgesia de la «utopia insurreccional»? Irene Castells considera que, a més de les limitacions que imposava l'exili i la repressió fernandina, «*tampoco favorecían las nuevas condiciones políticas e históricas que se estaban creando en los últimos años del absolutismo fernandino, respecto a las cuales la alternativa insurreccional podría considerarse como una opción política a contracorriente; desde esta perspectiva, 1814 y 1820 iban quedando muy lejos*».[10]

Es pot dir que la burgesia com a classe s'identificava amb els objectius del liberalisme revolucionari? Pense que l'opinió d'Irene Castells és que, en certa mesura, sí que ho va fer entre el 1814 i el 1820, i que després canvià l'opció revolucionària per una política favorable al compromís amb les forces més reformistes de l'absolutisme. Anna Maria Garcia Rovira, per la seua banda, assenyala que el règim de l'Estatut Reial «podria fer pensar que, efectivament, s'havia produït un canvi de règim polític... La realitat és que el 1834 el ministeri de Martínez de la Rosa *havia* de reunir corts i *havia* de dotar-les d'una aparença democràtica per acontentar els aliats exteriors i calmar el partit de la reina a l'interior; però volia buscar una fórmula que servís per desenganyar tots aquells que somniaven una constitució fent veure que s'empalmava amb una vella tradició nacional. I això és l'Estatut, una mena de codi fruit de les circumstàncies, al qual la revolució de 1835 va donar una pervivència "anormal" i va convertir en l'antecedent d'una constitució, quan, en el seu origen, no pretenia altra cosa que evitar el constitucionalisme...».[11] Segons Anna Maria Garcia Rovira, fins que esclatà el moviment popular revolucionari de 1835 el bloc majoritari en el poder es va definir com un bloc conservador, proper a l'absolu-

7. I. CASTELLS, *La utopía..., op. cit.*, p. 55.
8. *Ibid.*, p. 65.
9. *Ibid.*, p. 68.
10. *Ibid.*, p. 254.
11. A. M. GARCIA ROVIRA, *La revolució liberal, op. cit.*, ps. 47-48.

tisme, conseqüència d'un pacte entre els absolutistes moderats, per als quals el carlisme resultava inviable, i els antics liberals, que havien abandonat la via insurreccional en optar pel possibilisme, davant la por al malestar popular. D'açò se segueix que, «en la pràctica política», segons aquesta historiadora, no existesquen grans diferències entre el «despotisme il·lustrat» del final del regnat de Ferran VII i el *justo medio* del règim de l'Estatut Reial. «Res de la política del *justo medio* no permet de parlar de canvi de sistema.»[12] Aleshores, la burgesia, o almenys el seu sector políticament més influent, es mostrava, a l'altura del 1835, partidària d'un sistema polític no liberal, proper al «despotisme il·lustrat»? Era aquesta l'opció política majoritària de la burgesia a Espanya fins el 1835? Si així fou, sembla que hi hagué un canvi molt dràstic d'actitud política per part de la burgesia en relació amb el 1820. O al contrari, allò que predominà durant tot el període ve a ser un conservadorisme burgès, fins i tot el 1820, davant la via revolucionària defensada pels sectors radicals, d'altra banda molt poc representatius del conjunt de la burgesia?

Els punts de vista d'Anna Maria Garcia Rovira i d'Irene Castells enllacen amb la interpretació que Josep Fontana proporcionà de la crisi de l'Antic Règim i de la revolució liberal en els seus estudis publicats a les darreries de la dècada del 1970. Per a Fontana, la mort de Ferran VII, el 1833, es va produir en el transcurs de la transició pacífica i pactada de la societat feudal al nou ordre burgès. «*Pero no representa por sí mismo el final de una época de la historia de España, entendida como historia de la sociedad española.*»[13] Aquesta transició pactada, en benefici dels interessos dels vells propietaris feudals, metamorfosats en terratinents burgesos, més els dels comerciants, industrials i rendistes, es va fer necessària quan fracassà el reformisme absolutista i «*los terratenientes feudales hubieron de admitir que el viejo orden no podía ser restaurado y, antes de dejar que los campesinos acabasen de liquidarlo por su cuenta, prefirieron pactar con la burguesía para la mutua defensa de sus propiedades*».[14] «*Obligados a renunciar a sus viejas prerrogativas* —per la resistència dels pagesos a pagar delmes i drets senyorials— *los propietarios señoriales descubrirán ahora que las leyes promulgadas en las anteriores etapas constitucionales son lo suficientemente ambiguas como para permitirles, si se interpretan de manera favorable a ellos, salvar lo fundamental, que es la propiedad de la tierra ... y hacer posible el entendimiento entre la burguesía y la aristocracia terrateniente... Lo que significa que el tránsito de la propiedad "imperfecta" —compartida por señor y campesino— a la "perfecta" se ha hecho sistemáticamente en perjuicio del campesino.*»[15]

El liberalisme —assenyalen per la seua banda Irene Castells i Anna Maria Garcia Rovira—, que havia optat per la via revolucionària del pronunciament amb la finalitat d'evitar els radicalismes de la Revolució Francesa, després d'experimentar aquesta via el 1820 «*introdujo elementos nuevos que se manifestaron en su evolución desde 1823*».[16] Davant el fracàs de la via insurreccional, des-

12. *Ibid.*, p. 47.
13. J. FONTANA, *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1833* (Barcelona 1979), p. 49.
14. *Ibid.*, p. 48.
15. J. FONTANA, *La Revolución Liberal (Política y Hacienda 1833-45)* (Madrid 1977), ps. 264-265.
16. I. CASTELLS, A. M. GARCIA ROVIRA, *Pronunciamientos..., op. cit.*, p. 354.

prés de la darrera temptativa de Torrijos el desembre de 1831, a l'altura de 1834, «*con la vuelta de los exiliados, el estallido de la guerra civil y la apertura de las Cortes del Estatuto Real, la mayoría de los liberales optaron por la vía legal y abandonaron la estrategia conspirativa e insurreccional*», que només fou continuada per una minoria radical.[17] El moviment revolucionari de les juntes, el 1835, va sorgir de la pressió popular i del liberalisme radical. La via insurreccional del 1820 s'havia convertit, el 1835, en la forma d'articular «*un programa no sólo crítico, sino alternativo al del liberalismo dominante, al modelo liberal que se estaba imponiendo en España*».[18] Almenys a Barcelona, la revolta popular amenaçava d'esdevenir revolució social amb uns altres protagonistes, distints de la burgesia: «els artesans, els seus oficials i aprenents, la gent d'ofici, els treballadors a domicili, el petits botiguers, els obrers de les fàbriques condemnades a desaparèixer per la competència de les indústries més tecnificades», afectats per «la paralització del comerç colonial, la desarticulació del mercat estatal, la crisi conseqüent a la guerra napoleònica, la que originava la guerra civil i la competència del contraban».[19] Fou per això que el «liberalisme d'ordre» es va posar al capdavant de la revolució: per fer fracassar el radicalisme i prendre'n el relleu, tot continuant, d'aquesta manera, la transició pactada.[20]

Podria pensar-se, doncs, que la burgesia havia abandonat el 1834 el projecte revolucionari d'imposar un sistema polític liberal i preferia un pacte amb els sectors reformistes de l'absolutisme per tal d'introduir un règim de transició controlat des de dalt per la monarquia? Aquesta manera d'interpretar els fets sol complementar-se amb la idea que l'abandonament del liberalisme revolucionari, per part de la burgesia, es devia a la seua feblesa com a classe, feblesa que explicaria la incapacitat, posada en relleu durant els anys vint, per dur a terme l'objectiu revolucionari davant la força de la reacció absolutista i el temor a la mobilització popular. Però caldria discutir què entenem per feblesa de la burgesia, perquè podria succeir que no hi hagués un sol projecte polític que s'identificàs amb l'interès de classe d'una burgesia que es trobava, però, prou més desenvolupada econòmicament del que sol suposar-se. Aleshores potser no seria la feblesa econòmica de la burgesia com a classe, sinó la seua divisió política, que era una conseqüència de l'origen social molt distint de les seues diverses fraccions, el que ens expliqués el fracàs de la via insurreccional del 1820. Aquesta divisió, al si de la burgesia, l'hauria polaritzat en dues postures polítiques irreconciliables: la dels partidaris d'un absolutisme amb reformes i la d'aquells liberals disposats a una ruptura radical amb l'Antic Règim. I la divisió només es va poder resoldre a base de reduir els efectius de cadascun d'aquests extrems i d'acostar-los a una posició intermèdia. Fou precisament això el que aconseguí el nou projecte de revolució liberal més moderat que acabà compartint la major part de la burgesia els anys trenta.

Però, hi hagué un projecte semblant de revolució liberal els anys trenta, modificat en sentit moderat per l'interès de classe de la burgesia? O, per contra, el que hi hagué va ser una claudicació de la burgesia en sentit favorable a l'hege-

17. *Ibid.*, p. 357.
18. *Ibid.*, p. 360.
19. A. M. GARCIA ROVIRA, *Liberalisme...*, *op. cit.*, p. 61.
20. A. M. GARCIA ROVIRA, *La revolució...*, *op. cit.*, ps. 317-389.

monia de la vella aristocràcia i, per tant, a la continuïtat amb l'Antic Règim? La interpretació d'Isabel Burdiel coincideix en part amb la d'Irene Castells i Anna Maria Garcia Rovira, quan afirma que «*el proyecto radical de revolución burguesa en España ... pareció quebrarse definitivamente a partir de 1834*», però considera —i és aquesta la diferència principal que trobe entre la seua postura i les de les altres dues historiadores— que «*el régimen del Estatuto Real constituyó un punto de inflexión clave en la orientación ideológica y política de los revolucionarios españoles*».[21] Atès que «*durante la última década absolutista se había consolidado una vía de acción liberal, orientada hacia el pacto y la moderación ... el sistema del Estatuto Real se convirtió ... en la expresión política de las ansias de seguridad y moderación del ala más influyente y conservadora del liberalismo*». És per això que fou un «*ensayo general para la progresiva* claudicación *del liberalismo progresista capturado ... en el proyecto de transición pactada, de* moderación revolucionaria, *defendido por los sectores conservadores*», que «*determinó decisivamente, a medio y a largo plazo, el modelo de transición "desde arriba" característico del proceso revolucionario español*».[22] El punt de vista d'Isabel Burdiel és que la burgesia havia optat en la dècada del 1830 a Espanya per un «*liberalismo respetable*», una «moderació revolucionària», que abandonava qualsevol vel·leïtat revolucionària radical «a la francesa» i excloïa i marginava demòcrates i republicans. Però no comparteix la idea d'Anna Maria Garcia Rovira que el liberalisme d'ordre, que finalment s'imposà, mantenia una gran continuïtat amb el reformisme absolutista, fins al punt que va escamotejar, en el fons, el veritable trencament social. Isabel Burdiel insisteix en la ruputura entre el reformisme il·lustrat de Cea, inviable per la radicalització del moviment carlista, i el liberalisme respectable de Martínez de la Rosa, cosa que, de fet, compartiria un canvi d'hegemonia: «*lo que se pretendía ahora, a diferencia de la política clásica del despotismo ilustrado, era la integración de ciertos sectores de la antigua clase señorial en el proyecto y en la realidad de la nueva sociedad burguesa y no ya, como había ocurrido hasta entonces, la integración de la burguesía en las estructuras socioeconómicas y políticas del Antiguo Régimen*».[23] Si hi hagué una revolució, un trencament social de caràcter burgès, com considera Isabel Burdiel, i no una mistificació, com opina Anna Maria Garcia Rovira, quin tipus de revolució liberal fou aquesta que la primera qualifica de «moderada» perquè va abandonar qualsevol vel·leïtat radical «a la francesa»?

En tot cas, per revolució radical «a la francesa» cal entendre la del 1789, tot incloent-hi la fase jacobina del 1793, ja que no es pot oblidar que precisament a l'altura del 1830 triomfava a França una revolució burgesa del «just mitjà». Era, aquesta darrera, la revolució liberal —inspirada en el model britànic— que la burgesia del 1830 pretenia imposar arreu de l'Europa occidental i també, per tant, a Espanya. Es tractaria, aleshores, d'un objectiu liberal molt poc específic de la revolució espanyola, burgès i socialment revolucionari alhora, i que, tanmateix, no tindria res a veure amb el radicalisme anterior. Aquest tipus de liberalisme elaborava el seu discurs revolucionari envoltat d'una ideologia de continuïtat, com assenyala Isabel Burdiel, aparença de continuïtat que es troba ana-

21. I. BURDIEL, *La política...*, *op. cit.*, p. 27.
22. *Ibid.*, ps. 28-29.
23. *Ibid.*, p. 41.

litzada en un altre context revolucionari, el de la revolució liberal a Portugal, per l'historiador Antonio Manuel Hespanha.[24] Es tractava d'instaurar una «monarquia burgesa» l'ideari de la qual havia sintetitzat Lluís Felip d'Orleans el gener de 1831: «mantenir un camí mitjà, equidistant tant dels abusos del poder reial com dels excessos del poder popular.»[25]

El problema que deixe ací plantejat sorgeix precisament en comparar ambdues revolucions liberals dels anys trenta. És a dir, en relacionar la revolució del «camí mitjà» de Lluís Felip d'Orleans amb el procés revolucionari que comença a Espanya amb allò que Isabel Burdiel anomena «*un ensayo general*» —el règim de l'Estatut Reial del 1834— cap a la moderació revolucionària; assaig que, després dels sacseigs revolucionaris del 1835 i el 1836, originà la Constitució transaccional del 1837 i, més tard, la reforma constitucional encara més moderada del 1845. L'una i l'altra «revolució moderada» són molt similars, com ha estat assenyalat reiteradament. I, per això, la idea de Hobsbawm, que «*el régimen de 1830* [a França], *esa revolución que se llevó a cabo como una auténtica revolución burguesa ... pareció resolver el problema crucial del liberalismo burgués moderado, a saber, el control de la movilización revolucionaria de las masas*»,[26] pot estendre's, doncs, també a Espanya. Les revolucions del «just mitjà» haurien esdevingut les úniques revolucions liberals que contemplava la burgesia com a classe social el 1830, després de la desafortunada experiència jacobina i davant el reiterat fracàs de la via insurreccional del pronunciament militar. «Revolucions moderades», en funció d'uns interessos que no tan sols eren ara contraposats, com el 1789, als de l'Antic Règim, sinó també als d'un moviment popular que, de llavors ençà, s'havia anat manifestant cada cop més com una perillosa força autònoma i independent de la burgesia i que era capaç de produir una ideologia liberal radical pròpia i contraposada al «liberalisme respectable» d'aquesta classe social. Suposem que a França i a Espanya les revolucions liberals-burgeses de la dècada del 1830 van resultar tan moderades perquè la burgesia havia esdevingut molt més conservadora del que ho havia estat abans. Què havia canviat per tal que el 1830 els interessos de classe de la burgesia no necessitassen el suport continuat de la revolució popular per imposar-se? Què havia canviat per tal que el 1830 aquests mateixos interessos burgesos resultassen tan conservadors que van integrar, sense cap problema, una part de la vella propietat i van configurar un règim de «notables»?[27]

Una explicació pot ser considerar que socialment la burgesia, en funció del desenvolupament del capitalisme experimentat des del 1789, havia assolit victòries importants sobre l'Antic Règim —amb anterioritat a les revolucions liberals dels anys trenta— destruint o descomponent un règim feudal que encara era fort a mitjan segle XVIII, però que ja havia deixat de ser-ho el 1830. L'explicació no produeix cap sorpresa en el cas de França, on, com sap tothom, hi va haver una revolució el 1789, radicalitzada en el període jacobí i sense que en cap

24. A. M. HESPANHA, *O projecto constitucional do tradicionalismo reformista*, en *O liberalismo na Peninsula Iberica na primera metade do século XIX* (Lisboa 1981), t. 1, ps. 63-90.

25. Citat de J. FONTANA, *La época de las revoluciones* (Barcelona 1991), p. 418.

26. E. J. HOBSBAWM, *Los ecos de la Marsellesa* (Barcelona 1992), ps. 53-54.

27. Terme que encunyà A. J. Tudesq al seu estudi clàssic sobre la França dels anys quaranta, *Les grands notables en France (1840-1849)*, 2 vols. (París 1964).

moment posterior fos restaurat l'Antic Règim. Per això Hobsbawm pot caracteritzar la revolució del 1830 a França com a burgesa i conservadora alhora, la qual cosa no resulta gens contradictòria. El 1830 es tractava de conservar les conquestes burgeses de la revolució del 1789, amenaçades per la reacció absolutista, i d'optar alhora per un liberalisme elitista i conservador, un «liberalisme d'ordre», en un moment en què es produïa una altra mobilització revolucionària, la de la formació de la classe obrera als inicis de la societat industrial. Però, i a Espanya?

La historiografia del període tendeix a posar en relleu que les diferències entre França i Espanya eren molt grans. L'endarreriment econòmic i el fracàs de la Revolució Industrial solen relacionar-se amb els intents frustrats de revolució liberal, que deixaren quasi intacte l'absolutisme a Espanya fins al 1833. Per tant, la comparació amb França només tindria sentit si, salvant totes les diferències, poguéssem demostrar que també a Espanya, en el període 1789-1833, l'acció de la burgesia havia estat capaç, malgrat la restauració de l'absolutisme, d'introduir canvis importants i irreversibles en la societat amb anterioritat al triomf de la revolució els anys trenta. Hipòtesi agosarada, sens dubte, ja que ataca dues idees molt esteses en la historiografia espanyola: la de l'endarreriment econòmic que va acompanyar tot el llarg període 1789-1833 de la crisi de l'Antic Règim, i la de la feblesa de la burgesia que fracassà en els seus intents revolucionaris i que, per això mateix, esdevingué incapaç de produir canvis en l'antiga societat. Hipòtesi que, no cal dir-ho, també planteja problemes nous, perquè si l'acceptem ens obligaria a reformular el mateix concepte de revolució burgesa, amb la finalitat de no reduir la transformació social al seguit d'esdeveniments polítics que instauraren l'estat liberal i que es pensa que eren la condició necessària —encara que no suficient— de la transformació burgesa de la societat. I si aquesta transformació s'hagués iniciat amb èxit a la fi de l'Antic Règim, tot i que la revolució liberal havia estat derrotada en dues ocasions per la reacció de l'abolutisme?

Suposant que admetérem aquesta visió de les coses, podríem explicar per què els anys trenta tampoc no va resultar contradictori a Espanya, igual com a França, que la burgesia fos revolucionària en política —davant l'absolutisme— i, alhora, relativament conservadora en el terreny social. I podríem explicar per què aquesta mateixa burgesia temia tant el radicalisme popular i es proposà, en canvi, com a objectiu principal, un liberalisme d'ordre, susceptible d'integrar una certa «aristocràcia aburgesada» al nou sistema polític i social. La descomposició de l'Antic Règim, entre el 1789 i el 1833, havia aprofitat per a unir al voltant de la propietat capitalista una oligarquia de «notables», formada per burgesos que ja havien accedit a la propietat i que tan sols volien consolidar llur condició de propietaris, i d'antics senyors que s'havien transformat en propietaris moderns, per als quals llurs privilegis feudals tenien cada volta menys valor econòmic. I la descomposició de l'Antic Règim accentuava alhora el conflicte d'aquestes oligarquies i de la classe mitjana burgesa en general amb aquells que havien quedat exclosos del nou dret de propietat. Podem entendre aquesta aliança i un conflicte semblant sense acceptar que hi hagué canvis socials importants entre el 1789 i el 1833? El caràcter burgès i conservador de la revolució liberal, que finalment va ser imposada a Espanya, no era més que una variant de

la «revolució moderada» que també s'assajà a França, amb molt menys èxit que a Espanya —tot s'ha de dir—, malgrat les diferències importants derivades del fet de no haver conegut una revolució com la del 89 i d'haver sobreviscut l'absolutisme fins al 1833. A desgrat d'aquestes diferències, la revolució burgesa a Espanya s'ha de situar al context de l'Europa occidental, atès que no s'assembla en res al procés de canvi controlat des de dalt que va tenir lloc a Prússia a la mateixa època.

El desenvolupament del capitalisme i el de la burgesia com a classe social no eren repartits d'una manera uniforme a Espanya —i això obliga a matisar constantment segons les zones—, però es troben prou ben comprovats. Que potser no s'havia donat al segle XVIII, en l'època del «despotisme il·lustrat»? En la seua anàlisi dels aldarulls del 1766 Pierre Vilar havia destacat el protagonisme de la burgesia, capaç d'influir fins a tal punt en la política del despotisme il·lustrat que, a diferència de França, va evitar la revolució del 1789.[28] Precisament el desenvolupament del capitalisme i de la burgesia en el Set-cents plantejà ja aleshores una «moderna qüestió agrària» a l'antiga corona de Castella, que va traure a la llum el reformisme il·lustrat sense resoldre-la.[29] No hi ha dubte sobre el desenvolupament de la burgesia catalana a les darreries de l'Antic Règim[30] i disposem de nombrosos treballs d'àmbit valencià que posen en relleu la intensitat de la transformació social que comportà el desenvolupament del capitalisme en l'agricultura durant el segle XVIII i el començament del XIX.[31] Si es pot parlar, doncs, de desenvolupament burgès i capitalista a finals de l'Antic Règim, caldria formular llavors la qüestió en un altre sentit: quina és la causa que a Espanya duràs tant de temps —molt més que a França— la coexistència del capitalisme i de la burgesia amb l'absolutisme?; què va ser allà que finalment dugué a l'enfrontament i va obrir el camí a la revolució liberal?

He deixat per a la fi els problemes que planteja el treball de María Cruz Romeo, que duu significativament per títol *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833).* El seu objecte d'estudi són les complexes relacions que s'establiren entre la crisi de la monarquia absoluta i la formació de la burgesia liberal, amb la seua corresponent presa de consciència revoluciònaria en les dues dècades finals de l'Antic Règim. La pregunta clau que es formula és, precisament, com es pot explicar

28. P. VILAR, *Hidalgos, amotinados y guerrilleros* (Barcelona 1982), p. 139.

29. *Vid.*, en aquest sentit, A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español* (Barcelona 1976), ps. 402-428; M. ARTOLA, *Antiguo Régimen y Revolución liberal* (Barcelona 1978), ps. 112-118; M. ORTEGA, *La lucha por la tierra en la Corona de Castilla* (Madrid 1986); B. YUN CASALILLA, *Sobre la transición al capitalismo en Castilla. Economía y sociedad en tierra de Campos (1500-1830)* (Salamanca 1987).

30. *Vid.* la síntesi recent de J. FONTANA, *La fi de l'antic règim i la industrialització, 1787-1868* (Barcelona 1988).

31. Dos estats de la qüestió ben recents: S. CALATAYUD, J. MILLÁN, *La formación y el desarrollo del capitalismo agrario en el País Valenciano: entre el atraso y la innovación,* «Noticiario de Historia Agraria», núm. 1 (1991), ps. 23-28, i S. CALATAYUD, J. MILLÁN , M. C. ROMEO, *Les transformacions de la societat agrària en el procés de desenvolupament capitalista: el regadiu valencià el segle XIX,* «Recerques», núm. 25 (1992), ps. 125-138. Em remetesc també al que vaig fer per al Seminario de Segovia sobre Agricultura e Ilustración en España, *La agricultura valenciana en el siglo XVIII,* dins *Estructuras Agrarias y Reformismo Ilustrado en la España del siglo XVIII* (Madrid 1989), ps. 99-132.

l'allunyament progressiu de la burgesia respecte a l'absolutisme i, paral·lelament, l'assumpció de l'ideari liberal que va desembocar finalment en la ruptura amb l'Antic Règim. Aquesta pregunta ja havia estat formulada i contestada abans per altres historiadors. Recordem que, per a Josep Fontana, era el col·lapse econòmic que es va produir durant el període 1814-1820, com a conseqüència de la pèrdua dels mercats colonials, i la crisi de la hisenda que ambdós fets accentuaren, allò que va fer que la burgesia s'inclinàs per la revolució liberal el 1820.[32] També María Cruz Romeo situa el punt d'inflexió del procés de trencament amb l'absolutisme els anys 1817-1819. La major o menor importància del mercat colonial americà en el desenvolupament del capitalisme espanyol i, conseqüentment, quin va ser l'impacte real de la crisi colonial en la presa de consciència revolucionària d'una burgesia preocupada per impulsar la formació del mercat interior, han esdevingut dos temes controvertits des que aparegué l'obra de Fontana. María Cruz Romeo es formula la pregunta de «*hasta qué punto el incremento de la demanda interna era el problema fundamental de las burguesías periféricas*» i, en la línia de les conclusions a què ha arribat Josep Maria Fradera,[33] considera que no hi hagué cap interrupció efectiva del comerç amb Amèrica després de la independència, per la qual cosa es va tractar, més aviat, de readaptar-se a la nova situació i no tant d'optar per mesures radicals amb la finalitat d'articular el mercat interior. La presa de consciència revolucionària es trobaria més aviat unida a l'aspiració a la propietat de la terra i a la malfiança envers l'aparell político-administratiu ferrandí, incapaç d'oferir alternatives a la crisi econòmica, de resoldre el problema hisendístic i d'acceptar el fet irreversible de la independència de les colònies per a reorganitzar el sistema comercial.

Pense que tot això no és incompatible amb la idea que la fallida colonial accelerà la presa de consciència revolucionària de la burgesia, però, fins a quin punt donaríem una altra dimensió al problema si hi afegíssem que l'aspiració a la propietat de la terra i la desconfiança envers l'estat de l'absolutisme ja s'havien manifestat en forma de consciència revolucionària de la burgesia, fins i tot molt abans del 1820? Al meu parer, tant l'aspiració a la propietat de la terra com la malfiança envers l'aparell político-administratiu absolutista, a què es refereix María Cruz Romeo, podrien també explicar el malestar de la burgesia quan va sentir els efectes de la política contradictòria de Godoy i la presa de consciència liberal d'un sector encara molt minoritari d'aquesta durant el període de la invasió napoleònica i de les Corts de Cadis. Aquesta presa de consciència liberal en la Guerra contra Napoleó es distingia clarament, com va assenyalar fa temps Miquel Artola, dels projectes reformistes del despotisme il·lustrat, que havien fracassat abans. Artola dubtava, llavors, sobre si el liberalisme responia a les ambicions d'un grup burgès o era més aviat una consciència compartida per individus de molt distintes extraccions, «*con el poderoso influjo de un grupo estamental que reacciona contra el agotamiento de estas formas de organización social*».[34] Però en treballs posteriors el mateix historiador ha situat aquesta pri-

32. J. FONTANA, *La quiebra de la monarquía absoluta 1814-1820* (Barcelona 1974²).

33. J. M. FRADERA, *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)* (Barcelona 1987); *El comerç americà durant el segle XIX*, dins DIVERSOS AUTORS, *El comerç entre Catalunya i Amèrica segles XVIII i XIX* (Barcelona 1986), ps. 111-121.

34. M. ARTOLA, *Los orígenes de la España contemporánea*, 2 vols. (Madrid 1959), ps. 17 i 23.

mera etapa dintre d'un procés revolucionari que s'inicià el 1808 i que «*no puede considerarse concluido hasta que en 1837 el fracaso de la expedición real carlista puso de manifiesto la incapacidad de conseguir una decisión militar, abandonándose poco después y de modo definitivo la pretensión de restaurar el Antiguo Régimen, que para esta fecha habrá dado paso al régimen liberal*».[35] Segons Artola, els objectius d'aquesta revolució estaven molt clars: «*La extensión de las relaciones de mercado libre ... a la propiedad de la tierra y la comercialización de los productos agrícolas e industriales*»; i la «*liberación de las relaciones de producción, vigentes en el sector industrial regido por ordenanzas gremiales*».[36]

Si aquests objectius capitalistes eren perfectament compatibles amb un liberalisme moderat, favorable a una transformació jurídica de la propietat sense necessitat que es produís una redistribució de la terra,[37] i si aquest liberalisme ja apareixia a les Corts de Cadis —la qual cosa ens explica no poques contradiccions del nou règim i la divisió als rengles liberals, reproduïda de nou el 1820, al voltant de dues maneres molt diferents de concebre el sistema polític de la Constitució del 1812—, per què tingué tan poc d'èxit fins als anys trenta, davant l'opció revolucionària més radical? I, per altra banda, en què consistia aquesta opció més radical? En quin sentit es pot parlar d'una opció radical en la qüestió de la propietat i de la fiscalitat, sobretot si pensem en l'abolició de les senyories, en la desamortització, en la desvinculació i en el problema del delme, en comparació d'allò que s'esdevingué a França? Com va arribar el liberalisme moderat a ser prou revolucionari per a la burgesia —o, a l'inrevés, si es prefereix, la revolució prou moderada—, pel que fa a la qüestió de les senyories i de la propietat, fins a ser capaç d'unir els diversos sectors al voltant d'una revisió com la del 1837, que triomfà finalment no tan sols sobre l'absolutisme, sinó també sobre el règim del 1812?

La importància del Trienni en aquest sentit no admet dubtes, com ens recorda María Cruz Romeo. Pel que fa al Trienni, és vist de maneres molt diverses pels historiadors. María Cruz Romeo discrepa del punt de vista d'Alberto Gil Novales i de Manuel González de Molina, que veuen la desvinculació i la desamortització com a resultat d'una transacció o pacte de la burgesia liberal i de l'aristocràcia latifundista, la qual cosa definiria l'experiència liberal del 1820 i anticiparia el triomf definitiu de la via moderada que es va imposar els anys trenta a Espanya.[38] Ben al contrari, durant el Trienni s'assolí, al seu parer, un consens elevat entre moderats i radicals en allò que es referia a la transformació revolucionària del règim de propietat, basat en la desvinculació i la desamortització, en la línia del canvis jurídics referits per Clavero.[39] Segons Romeo, «*lo que estaba en juego no era la situación de los campesinos, ni un modelo basado en su acceso a la pequeña propiedad. Al contrario, era una política de crecimiento económico acorde con un proyecto agrario, compatible con el mantenimiento de las*

35. M. ARTOLA, *Antiguo Régimen...*, *op. cit.*, p. 159.
36. *Ibid.*, p. 158.
37. B. CLAVERO, *Para un concepto de revolución burguesa*, «Sistema», núm. 13 (1976), p. 49.
38. A. GIL NOVALES, *El Trienio Liberal* (Madrid 1980); *Del Antiguo al Nuevo Régimen en España* (Caracas 1986); M. GONZALEZ DE MOLINA, *Desamortización, deuda pública y crecimiento económico. Andalucía 1820-1823* (Granada 1985).
39. B. CLAVERO, *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla (1369-1836)* (Madrid 1974).

estructuras artesano-industriales, y con su solución revolucionaria no radical asumida por el liberalismo "exaltado", cuyo componente burgués suele a veces olvidarse». Però, en quina mesura aquest projecte agrari, anomenat per Fontana «*reforma agraria liberal*», va produir entre els insatisfets un altre radicalisme, de caràcter popular, que dividí la burgesia i que va ser, per això, la causa principal del fracàs de la revolució del 1820? De veres fou la principal contradicció del Trienni eixa incapacitat, apuntada per Juan Sisinio Pérez Garzón al seu estudi sobre la milícia nacional,[40] d'integrar en el règim liberal els desposseïts per les noves relacions de producció, cosa que tampoc no fou aconseguida el 1837? O potser ni tan sols es va plantejar aquesta possibilitat, que no entrava, des del principi, en el projecte liberal espanyol —incloent-hi els «exaltats»—, totalment aliè al radicalisme jacobí?

Fins a quin punt el problema fonamental del trienni fou la por a la subversió social, que s'afegia a la força de la contrarevolució, o, més aviat, la divisió de la burgesia sobre què era allò que la revolució havia d'abolir i salvar de la vella propietat, és una qüestió que ens permet d'enllaçar amb la qüestió de la revolució moderada dels anys trenta. Perquè el problema de la propietat es va resoldre als anys trenta —i no el 1820— amb un consens relatiu per part de la burgesia, d'una manera que era alhora revolucionària i moderada, però sense sospita de parentiu amb la revolució agrària jacobina. Malgrat el relatiu consens revolucionari aconseguit en el Trienni, al qual es refereix María Cruz Romeo, existia llavors un poderós focus de conflicte intern entorn de l'abolició de les senyories, com ella mateixa reconeix i com han posat en relleu els estudis de F. Hernández Montalbán.[41] Aquest conflicte intern, al si de la burgesia, es relaciona amb la pugna política entorn de la superioritat del legislatiu i, en el fons, amb la distinta extracció social de la burgesia liberal a què ens referíem al principi. Tot valorant més o menys la força que conservava l'absolutisme i l'amenaça de la subversió popular, allò que resta per resoldre és com s'explica el conflicte dintre de la burgesia que va retardar el triomf de la revolució i com s'explica la identificació final amb un liberalisme en alguns aspectes conservadors, que no deixà per això de ser, en d'altres, revolucionari.

Els historiadors coincideixen a posar en relleu la peculiaritat de la revolució liberal dels anys trenta, que triomfa a Espanya quan s'extingeix la utopia insurreccional de la dècada anterior. Es pot optar, però, entre considerar que la revolució a Espanya va ser una revolució moderada dirigida per la burgesia —tal i com pensa Isabel Burdiel— o, al contrari, que fou el fruit imprevist d'un seguit de circumstàncies excepcionals. Unes circumstàncies excepcionals que, segons Anna Maria Garcia, no torbaren, en el fons, la transició pactada i desitjada per la burgesia en connivència amb les velles èlits. Isabel Burdiel utilitza el terme «liberalisme respectable» i l'identifica amb la «política dels notables». La qual cosa condueix, al seu torn, a la qüestió de la puixança dels «notables», tant a l'esfera local com a l'estatal, i al problema de definir què són en realitat aquests

40. J. S. PÉREZ GARZÓN, *Milicia nacional y revolución burguesa* (Madrid 1978), p. 96.

41. F. J. HERNÁNDEZ MONTALBÁN, *La cuestión de los señoríos en el proceso revolucionario burgués: el trienio liberal*, dins B. CLAVERO, P. RUIZ TORRES, F. J. HERNÁNDEZ MONTALBÁN, *Estudios sobre la revolución burguesa en España* (Madrid 1979), ps. 115-158; *La abolición del régimen señorial en el proceso revolucionario burgués*, tesi doctoral, inèdita (València 1990).

«notables» com a grup social. Anna Maria Garcia Rovira ho denomina «liberalisme d'ordre», responsable del fracàs del liberalisme radical i democràtic, i capaç, alhora, de la «mistificació de la revolució». Però, al meu parer, no hi haurà acord al voltant de l'abast social d'aquesta «revolució liberal» espanyola, la peculiaritat de la qual en sentit moderat tothom afirma, mentre es mantinguen dues perspectives d'anàlisi social del procés revolucionari que són difícils de reconciliar.

Una d'aquestes visions generals considera que la burgesia, per la seua feblesa com a classe i temorosa com era de la mobilització popular, va anar a remolc de la iniciativa reformista dels privilegiats després del fracàs de la via insurreccional. La burgesia es va posar al davant de la revolució liberal dels anys trenta sols quan no tingué més remei. I ho va fer per impedir el desbordament popular, amb la finalitat d'evitar la revolució i de reconduir el procés cap a una reforma gradual, pactada amb els terratenients feudals, que introduí un nou ordre polític, distint del de l'Antic Règim, però respectuós amb la vella propietat. El fet que, en el fons, la transició al liberalisme estiguera encapçalada per la vella aristocràcia terratenient explicaria per què la societat de mitjan segle XIX es trobava a mig camí entre l'«antic» i el «nou» règim, com remarcà fa temps José María Jover i com ara tornen a posar en relleu els partidaris de la tesi de la «persistència de l'Antic Règim». L'altra perspectiva considera que la burgesia va anar prenent una consciència revolucionària i esdevingué així la principal protagonista del canvi. Una burgesia partidària, el 1830, d'un trencament radical amb el reformisme absolutista i, al mateix temps, disposada a no anar molt lluny en el suport popular necessari per a produir la revolució. Van ser precisament els interessos de classe de la burgesia els que la van dur a prendre consciència de la necessitat de la revolució, al mateix temps que la identificaven amb el liberalisme moderat, que era l'«autèntica revolució burgesa» dels anys trenta, com assenyala Hobsbawm.

Les relacions entre revolució, liberalisme i burgesia són molt més complexes d'allò que normalment pensem. Podríem discutir el paper i la trajectòria política dels intel·lectuals i quina va ser la relació, no exempta de contradiccions, entre la ideologia liberal i els interessos de classe de la burgesia. Però les principals aportacions de les historiadores que intervenen al debat ens duen a resumir la qüestió en un sol punt, encara que continga, com hem vist, múltiples derivacions. Hem de tenir una perspectiva d'anàlisi social que valore en la justa mesura la força cada vegada menor que conservava l'absolutisme i l'amenaça creixent de la protesta popular i que ens explique alhora el conflicte entre diferents opcions polítiques de la burgesia, que va retardar el triomf de la revolució liberal fins a 1835-1836. I, amb aquesta perspectiva, hem d'explicar també el procés que va conduir a la identificació de la burgesia amb un liberalisme cada vegada més conservador, que, malgrat això, va ser revolucionari en imposar-se als partidaris de la reforma gradual i de la continuïtat amb l'absolutisme.